

Susan Gal

A feminizmus „határátlépései”: A nőkről szóló beszédmodok körforgása¹

Bevezetés

A társadalmi mozgalmak egyformán küzdenek az identitáskategóriák „elismertetéséért” és az anyagi javak „újraelosztásáért”. Noha az utóbbi időben a hangsúly az identitás tiszteltetésére helyeződött, az anyagi hátrányok leküzdésének követelése továbbra is fontos eleme maradt a politikai mozgalmak célkitűzéseinek. Napjaink társadalmi mozgalmi célkitűzéseinek valójában nem a tág értelemben vett tartalma változott meg. Sokkal inkább a társadalmi elméletek és kategóriák terén jelentkeztek a változások, melyekkel célkitűzéseik jogosságát igyekeznek a mozgalmak alátámasztani. Korábban magától értetődőnek tekintett kategóriák, az „osztály”, „gazdaság” és „kizsákmányolás” helyébe új fogalmak, az „identitás”, „kultúra” és „diszkrimináció” léptek. A társadalmi mozgalmak céljainak és társadalomkritikájának megfogalmazásában bekövetkezett beszédmodváltozás önmagában is figyelmet érdemlő jelenség.²

Az önismerés megfogalmazásában lejátszódott változások megértéséhez a társadalmi mozgalmak retorikáját és diszkurzív gyakorlatait kell megvizsgálnunk: a meggyőzés érvelésének és a politika szubjektumainak újratermelését. Azonban, adott mozgalmak önismerésének módja nem pusztán helyi sajátosságok függvénye. A szövegek közvetítette beszédmodok nemzetek közötti eloszlása is alakítja a beszédmod logikáját. A szövegek a tömegkommunikáció, a politikai gyakorlatok globalizációja, valamint a mozgalom aktivistáinak utazásai révén terjednek. Ez utóbbiak lehetnek

¹ Köszönet a Cambridge University Press Kiadónak, amiért hozzájárult a szöveg magyar nyelvű fordításának megjelentetéséhez. Az eredeti szöveg elérhetősége: „Movements of Feminism: The circulation of discourses about women” in Barbara Hobson (szerk.) *Recognition Struggles and Social Movements* (Cambridge University Press, 2003), 93-118.

² Mint Nancy Fraser (1995; 1997a; jelen kötet) megállapítja, a gazdasági hátrányok és a kulturális stigmatizáció gyakran összekapcsolódnak. Továbbá az „elismerés” és „újraelosztás” kategória alá besorolt mozgalmak sokban különböznek is egymástól. Én másra szeretném itt felhívni a figyelmet. A kategorizálás elsősorban nem a mozgalmak típusát és célkitűzéseik különbségét, hanem az önértelmezés és önismerés formái közötti különbséget ragadja meg. Az ilyen meta-szemponatok figyelembevételére Marx, Durkheim és Freud klasszikus szubjektumfelfogásának problematikájához vezet vissza.

migráns munkavállalók, tudósok, újságírók, vagy turisták. A szövegek mozgása nem írható le a termelés, terjesztés, fogyasztás (befogadás) lineáris, leegyszerűsítő folyamatával. De az ismerősebben csengő, a tőke, a fogyasztási cikkek mozgásának, illetve az emberek nemzetközi mozgásainak leírására hivatott „áramlatok” szisztematikus rendjének fogalmával sem. Azt állítom, hogy a szövegek adott társadalmi-történelmi kontextusból történő elmozdulása egy másik helyen történő értelmezés céljából a *fordítástól* függő bonyolult intézményi és szervezési gyakorlatok eredménye. A fordítás maga is többretegű jelenség, az „eszmék” mozgását közvetítő sajátos társadalmi viszonyok és plurális szemiotikai folyamatok jellemzik – ami megteremti a politikai tevékenység létrejöttének feltételeit és befolyásolja a nyelvközi és nemzetközi politikai szövetségekötések sikerét.

Az elismerésért folytatott küzdelmeket a társadalomtudományban bevett tárgyalásmódtól eltérően, a fordítás szerepét hangsúlyozó modell segítségével szeretném elemezni. Munkám nem esettanulmány és nem is összehasonlító elemzés. A földrajzi és nyelvi határokat átlépő szövegek mozgását követem. A szövegek mozgását követő módszer fontosságát a Kelet Közép Európában zajló „feminizmus” viták elemzésével támasztom alá. Bemutatom, miként vándorolnak a szövegekben artikulálódó cselekvést lehetővé tevő politikai szubjektum kategóriái – különös tekintettel a férfi és nő természetére, jogaira és társadalmi helyére vonatkozó kategóriákra. Először felvázolom a kutatást inspiráló elméleti megfontolásokat, illetve bemutatom a politikai régiót, amit három további fejezet követ. Ezek politikai következményeik szempontjából tárgyalják a „fordítás”-t, a „rekontextualizáció”-t és a szövegek „további körforgás”-át.

Mivel a fordítás egyszerre tudományos és üzleti vállalkozás, a maga sajátos társadalmi viszonyaival és politikai gazdaságával, elemzésem azon intézmények és szervezetek elemzésével kezdődik, melyekben a fordítások készülnek. A Régióban, mint mindenhol, a fordítás a munkavállalók nagy tömegeit érinti: újságírókat, az állam által alkalmazott médiafigyelőket, cenzorokat, recenzenseket, kiadókat, szerkesztőket, idegen nyelvet nem beszélő tudósokat és olvasókat, valamint az eladási számokat megbecsülő piackutatókat. A nem állami szervezetek (NGO-k) alkotják a fordítás-szektor egy másik, az üzleti érdekektől vezérelt szegmenstől különböző, intézményes terét.

Az elemzés számára legalább annyira fontos a fordítás szöveg-specifikus gyakorlatainak vizsgálata, mint a társadalmi viszonyok számbavétele. Az írók és fordítók nyelvi eszközeik segítségével egyfajta történelmet teremtenek a vándorló szöveg köré, az új kontextusban a szöveg „idegenség”-ét vagy „helyi jelleg”-ét teremtik meg, illetve helyezik el más politikailag releváns kategóriák hálójában. A „rekontextualizáció” és

„további körforgás” fejezetek azt a gyakorlatot vizsgálják, melynek során a szövegek politikai gyakorlatokhoz rendelődnek, a szövegek új kontextushoz „igazítását” vizsgálják, amely kontextusok nemcsak intézményekben és politikai kategóriáikban térnek el az előző kontextustól, de irodalmi és retorikai hagyományaikban, valamint a nyelvnek a politikában játszott szerepéről vallott felfogásukban is. A szövegek mozgása során a szöveg és a kontextus is át/alakul. A szövegek mozgása gyakran heves vitákat vált ki. A szövegek körforgása új érvrendszereket ruházhat fel tekintéllyel, egyúttal legitimizálhatja a hozzájuk kapcsolódó politikai szubjektumokat.

A napjainkban zajló közép kelet európai feminizmus viták (példáim nagy része Magyarországról származik) érdekesen szemléltetik ezeket a folyamatokat. A viták a politikai kategóriák alakulásának történelmi pillanatába engednek betekintést. A kommunizmus 1989-es hivatalos végét követően a vitákban szereplő szövegek – és velük együtt a nő-központú társadalmi mozgalmak újrateremtésében érdekelt emberek – újult energiával jelennek meg és lépnek ki a Régióból. Noha számtalan különféle célokra szerveződött kis taglétszámmal működő nőszervezet létezik a Régióban, a „feminista” megnevezés a nyilvánosságban többnyire neveltség tárgya és széleskörű elutasításra talál. A nők (mint nők és nem anyák) politikai közszereplőként történő fellépésének gondolata alacsony támogatottságot élvez. Ezzel együtt, nem célom azok táborát szaporítani, akik a feminizmus Közép Kelet Európában tapasztalható állítólagos hiánya felett érzett sajnálkozásuknak adnak hangot.³ A régióközi aktivisták kapcsolatteremtése mellett zajló élénk viták értékes lehetőséget teremtenek a transznacionális politika diszkurzív aspektusainak modellálására.

Fogalmi kiindulópontok

A feminizmus határátlépő, utazó beszédmódként történő vizsgálatához két diszciplínára támaszkodom: a társadalmi mozgalmakat tárgyaló társadalompolitikai írásokra és az antropológiai nyelvészet tanulmányaira, melyek a szöveg-kontextus viszony létrejöttét vizsgálják. A kettő integrálása elengedhetetlen az általam javasolt megközelítési módhoz.

Noha fontos tanulmányok születtek az erőforrások mobilizálásáról, a probléma keretezéséről, a lehetséges struktúrákról, a társadalmi mozgalmakat vizsgáló elemzések többnyire nem tárgyalják a nemzetek közötti interakciót. Például a nőmozgalmak történetét vizsgáló munkák főleg az egyes országok

³ Egy korábbi tanulmányunkban (Gal és Kligman 2000a) Gail Kligmannel azt állítottuk, hogy ez a panasz különösen furcsa a tömegeket megmozgató feminista mozgalmak hiányát látva a világban. Továbbá, az is lényeges, hogy mit „értünk” feminizmuson.

történetére szorítkoznak, vagy kisszámú ország mozgalmának kialakulását befolyásoló tényezők összehasonlító vizsgálatát végzik el. A szakirodalom egy másik része a nőmozgalmak tevékenysége és a jóléti állam kialakulása közötti viszonyt vizsgálja. Ezek a munkák többnyire a különböző nemzetállamok nőmozgalmi között kimutatható hasonlóságokra koncentrálnak, de csak ritkán fordítanak figyelmet – főleg néhány skandináv kutatás kivételével – a mozgalmak együttműködésére, tapasztalatcseréjére. A poszt-kolonialitás jegyében született kritikák ugyanakkor központi szerepet szánnak a világ különböző részén működő nőmozgalmak kapcsolatainak, illetve a nemzetközi feminista mozgalom megteremtésére irányuló kezdeményezések útjába gördített akadályoknak. De ezek a munkák többnyire a nők által elgondolt, a kolonizáció teremtette határokon átnyúló, a metropoliszt, a birodalmi központot, és az egykori gyarmatokat összekötő célokat tanulmányozzák. Ugyanakkor nem vizsgálják a szervezeti kapcsolatokat és a szövegek mozgását.⁴

Az NGO-kat és a transznacionális képviselői szervezetek hálózatait vizsgáló tanulmányok többnyire az általuk „eszméknek” nevezett jelentések „áramlás”-ával, terjedésével foglalkoztak. A nemzetállam határain átnyúló politikai mozgalmak kutatása iránt megnövekedett igény részben az ilyen mozgalmak elmúlt évtizedekben tapasztalható megerősödésnek köszönhető. De ez nem új jelenség. A nők választójogért folytatott 19. századi nemzetközi mozgalma átölelte az európai kontinenst, az USA-t, és más régiókat. Az abolícionizmus szervezeti modelljét követte, s némileg osztozva annak vallási ihletettségében, hozzá hasonló tagtoborzó stratégiát és személyzeti politikát is követett. Napjainkban a nők jogaiért, a környezetvédelemért, a nők elleni erőszakért küzdő szervezetek hálózata hasonló módon működik, csak lényegesen gyorsabb kommunikációs technológiával. Az ilyen nemzetközi szervezetek nemzetállamon belüli hatékonyságának (vagy kudarcának) okait vizsgálva Keck és Sikkink helyesen hangsúlyozza a „nemzetközi képviselői szervezetek eszméi és az ezeket befogadó vagy befogadni nem tudó helyi, nemzeti környezet közötti kapcsolat” meghatározó szerepét (1998, 72).⁵ Mégis, az eszmék és politikai

⁴ Egyes országok feminista mozgalmának történetét dolgozza fel Cott (1987), Joan Scott (1996), és Jayawardena (1986). Mueller és Katzenstein (1987) több nőmozgalmat hasonlítanak össze. A jóléti államok és a feminista mozgalmak összehasonlító elemzését adja Koven és Michel (1993) és Hobson és Lindholm (1997). A poszt-kolonialis diskurzusok feminista kritikái közül különösen hasznosnak bizonyultak számomra Moghadam (1994), Grewal és Kaplan (1994), valamint Mohanty, Russo és Torres (1991) munkái.

⁵ A nemzetközi feminizmus történetével foglalkozó legújabb munkák közül lásd Heitlinger (1999), illetve Rupp és Taylor (1999) tanulmányait. Amikor 1995-ben elkezdtem ezt a kutatást, még nem jelent meg egyetlen széleskörű munka sem, ami a nemzetek közötti

tevékenységek globalizációjának megragadására széles körben használt olyan fogalmak, mint az „áramlat”, vagy a „diffúzió”, helytelenül, a politikai kategóriák könnyű átfordíthatóságának előfeltevésén alapulnak. Nem adnak semmilyen gyakorlati fogódzót az „eszme” fogalommal kapcsolatban: arra nézvést, hogy miként észleljük, vagy ismerjük fel őket ebbéli minőségükben. Elkendőzik az „eszme” helyváltoztatása következtében létrejövő változásokat, és nem mondanak semmit a körforgást lehetővé tevő társadalmi és szemiotikai folyamatokról.

Ezen folyamatok pontosabb megragadására Bakhtin megállapításának segítségével teszek kísérletet, ami szerint azért lehetséges a beszéd, mert szavainkat korábban már használták, ugyanakkor mások jövőbeni reakcióit is magukban hordozzák. A nyelv egyik fontos tulajdonsága, hogy elválasztható, elmozdítható adott környezetétől, hogy aztán idézzék, parodizálják, utaljanak rá, utánozzák, bármi más módon beépítsék máshol. Ennek megragadáshoz lesz hasznos kategória a mai antropológiai nyelvészetben használatos „diszkurzus” és „szöveg”. A „szöveg” itt a diszkurzus szegmenseként definiálódik, amely potenciálisan elválasztható társadalmi és kulturális közegétől. A szöveg tehát más szövegekörnyezetbe integrálható – „rekontextualizálható” –, azaz térben és időben mozog, miközben társadalmi, politikai és nyelvi határokat lép át. A mozgásnak ez a felfogása lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük azt, amit a kevésbé nyelvészeti irányultságú kutatások az „eszmék” mozgásának neveznek. Az ilyen módon definiált szöveg nem kell, hogy írott legyen, de amikor írásba foglalják és a tömegkommunikációs eszközök terjesztik, „szöveg-mű”-vé válik – könyvekké, cikkekké, hirdetésekké, melyek az elemzés jó példái, kényelmes kiindulási pontjai lehetnek.⁶

Adott diszkurzus rész (szöveg), amikor idézik, parafrázálják, összegzik – röviden „rekontextualizálják” – párbeszédbe, versengésbe kerül

mozgalmak strukturáját tárgyalta volna, bár a mintául szolgáló keresztény misszionáriusok tevékenységének szakirodalmi hatalmas (Keck és Sikkink, 1998).

⁶ Az intertextualitást Bakhtin (1981) alapján tárgyalom, míg a szöveg és a rekontextualizáció definícióját antropológus nyelvészek, Bauman és Briggs (1990), Silverstein és Urban (1996), és Irvine (1996) munkáiból vettem. Munkáik különösen inspirálóak voltak a szövegek körforgásának elemzése során. Lényeges pontokon különböznek Riceour és a Geertzet követő antropológusok szövegfelfogásától. A legtöbb transznacionális „áramlatokat” elemző tanulmány a bevándorlókkal és az árucikkekkel foglalkozik, és csak ritkán az eszmék és társadalmi mozgalmak áramlásával. Kivétel ez alól Appadurai (1996) és Lee (2001). Derrida (1977) ismételhetőség (iterability) fogalma szintén releváns. Benedict Anderson (1991) „moduláris” nacionalizmus fogalma, amit ritkán szoktak „áramlásnak” nevezni, szintén jó példa, bár a nacionalizmust alkotó mozgalmakat nem elemzi. Az „utazó diszkurzus”, amit később használok, Edward Saidtól (1983) származik. Az „utazó elmélet”-ről szóló egyik esszéjében azt fejté ki, hogy ugyanaz az irodalomelmélet más történeti kontextusban szükségképpen átalakul.

más hangokkal, vagy kioltódik más hangok által, mely hangok korábban nem voltak relevánsak számára. A beszélők ugyanakkor megtehetik, hogy bebiztosítsák, hogy korábbi környezetük nyomot hagyjon a szövegen. A korábbi és a jelenlegi kontextus közötti eltérés – a szöveg korábbi és későbbi (mindig részleges) ismétlése vagy imitációja – felerősíthető vagy tagadható, dicsérhető vagy rossz színben tüntethető fel. Ezek lehetséges „intertextualitás” stratégiák, azaz a szövegek közti kapcsolat működtetésének lehetséges módjai. Az ilyen intertextuális kapcsolatok különböző értelmezései révén a szöveg meglepő, „új” színben tűnhet fel, vagy más szövegek folytatójának, hagyományörzőjének, „felélesztőjének” tűnhet. Hasonlóan, de ezúttal inkább térben és nem az idő dimenziójában mozogva, ismerősnek, hazainak, a „mienknek” lát(tat)ható, vagy importnak és ezért „idegen”-nek. Az iménti besorolások mindegyike adott társadalmi, történelmi közegre jellemző, sajátos értékszemléletet és politikai jelentést is hordoz. Az újdonság/régiség, ismerősség/idegenség effektus megkonstruálódása a politikai kategóriákat a nyelv természetére vonatkozó elgondolásokkal összekötő előfeltevéseken nyugszik (amit „nyelvi ideológiának” nevezünk).

A társadalmi mozgalmak kutatási eredményeire támaszkodva leszögezhetjük, hogy a kontextus, amibe a szöveg bekerül részben intézményekből és szervezetekből áll. Bármelyik „szöveg-mű” terjedéséhez, mozgásához nagyszámú szereplőre van szükség: kiadókra, tv és rádiótársaságokra, tudományos hálózatokra, nyelvoktatásra, állami támogatásra. Ha a szövegek relevánssá válnak a politika számára, akkor ezek a társadalmi szereplők és az intézmények, melyekben az adott szereplők dolgoznak, megteremtik a társadalmi mozgalmak létrejöttének feltételeit. De a kontextus nagyrészt szövegekből, jelekből áll. A recenziók, ismertetőik, utalások, hivatkozások gyakran ugyanolyan hatásosak adott szöveg ismertté válásában, mint az, ha a tényleges szöveg teljes terjedelmében elérhető. Továbbá, a szöveg és a kontextus relatív kategóriák. Hogy melyik jel-együttest tekintjük az elemzés számára „szöveg”-nek, részben attól is függ, hogy adott esetben mely jelek állnak az elemzők és a társadalmi szereplők érdeklődésének középpontjában. Mint azt ez a rövid bekezdés is érzékeltette, a szöveg és kontextus egyaránt változik a mozgás, a helyváltoztatás során.

Az intertextualitás azonos nyelven és egyetlen politikai mezőn belül is érvényesül. De ha a szövegek nyelvhatárokon és politikai mezőkön keresztül mozognak, további jelenségek is végbemennek. A fordítás a szövegmozgás egyik esete, ami adott kultúrára jellemző előfeltevéseket tételez magáról a fordításról: miben áll a fordítás, mi célt szolgál, mikor szükséges. A fordítás gyakorlatának és ideológiájának vizsgálatát hasznos az adott nyelv denotációinak a másik nyelvbe történő átmozgatása során fellépő

változásainak elemzésével kezdeni. De jelen tanulmány szempontjából sokkal érdekesebb aspektusa a fordításnak a stilisztikai hatások, a szövegutalások és a műfaji konvenciók mozgásának, transzferjének – néha az új környezetben akár teremtésének – vizsgálata. Ezek a pragmatika terére tartozó mozgások azok az eszközök, melyek révén adott fordításban a fent tárgyalt folytonosság és megszakítotttság intertextuális effektusai létrejönnek. Ezeknek a pragmatikai eszközöknek az át/elmozgatásával tudja a fordító felidézni, illetve részben megteremteni a célnyelven azt a retorikai, irodalmi vagy filozófiai hagyományt, amihez a szöveg tartozni kíván. Mint azt Panniwitz réges-régen megállapította, a célnyelv maga is megváltozik a fordítás eredményeként. A fordítónak meg kell engednie, hogy „nyelvét az idegen nyelv lényegesen alakíthassa” (Pannawitz 1917, idézi Benjamin 1968, 80). A fordításban, mint az intertextuális kapcsolatokban általában is, a transzfereket a szövegek közti különbség sikeres áthidalásának tekinthetjük, ami összeköti és párhuzamba állítja a szövegeket. Ugyanakkor más körülmények között – és más nyelvi ideológiák működése esetén – a fordítás az eredeti és célszöveg közötti eltérést hangsúlyozó gyakorlatként is felfogható. Paradox módon, a fordítás lehetővé tudja tenni, hogy a nyelv idegen elemeket „tartalmazzon”, s ezzel domesztikálja, integrálja azokat. De ez az adott elem idegenségének, vagyis kulturális távolságának indirekt jelzése révén sikerülhet csupán.⁷

Az intertextualitás különös fontossággal bír, amikor a szövegek olyan társadalmi mozgalmakat érintenek, melyek küzdelmüket történelmük tükrében határozzák meg. Ilyen esetekben adott szövegnek „eredetet” tulajdonítani, akár térben vagy időben, maga is politikai tettnek minősül. Illusztris ősökre hivatkozni presztízzsel és hatalommal jár, míg az ősök megkérdőjeleződése aláássa a legitimitást. Tsing (1997) véleménye szerint, a feminizmus is ilyen társadalmi mozgalom: pozíciói gyengülnek, ha az elődeit diszkreditálják. Ez történt a világ egyes helyein, ahol a feminizmust „nyugati” eredetűnek mondták, s mint ilyen állítólag csak fehér, nyugati, középosztálybeli nőkhöz szólna csupán. Ahelyett, hogy a feminizmus eredetét kutatnánk, mondja Tsing, inkább azt kellene kutatnunk, hogy miért látják olyan gyakran a feminizmust végül (csak és főleg) „nyugati”-nak – noha a mozgalom sokféle, anti-imperialista, anti-kolonialista és anti-nacionalista gyökereit könnyű felmutatni. Tsing másokkal együtt vallja, hogy a társadalmi mozgalmak tagjainak nem kell ontológiai szempontból azonosak lenniük, illetve nem szükséges, hogy tagjaik élettapasztalatai azonosak

⁷ Venuti (1995) és Lefevere (1992) hasznos tanulmányokat ad közre a fordításról. A denotációs és pragmatikai jelentés fordítása közötti különbségtevést lásd Silversteinnél (2000). A nyelvideológiák és az „idegen vs. mienk” különbségtevést részletesen tárgyalja Gal és Irvine (1995) és Gal (2000).

legyenek. A tagtoborzás, a mozgósítás és szerveződés sikere azon múlik inkább, hogy képesek-e politikailag használható kategóriákat és a szövetség megteremtése mellett helyileg meggyőző érveket teremteni és működtetni. Ezeknek a mozgásoknak az elemzése eleve azzal a haszonnal jár, hogy kétkedő álláspontra helyezkedünk az eredet relevanciáját illetően, s helyette egy ön-tudatos, mozgásban lévő feminizmus genealógiáját írjuk – tudva, hogy az ilyen történelem írása maga is politikai következményekkel járó diszkurzív aktus.⁸

Háttér: „Kelet” – „nyugati” kapcsolatok⁹

A kommunizmus 1989-es bukását követően számtalan társadalomtudományi tanulmány jelent meg folyóiratokban és hangzott el konferenciákon, melyben kelet közép európai kutatók, akik egyébként nők, különböző amerikai olvasóközönségüknek és hallgatóságuknak azt magyarázzák, hogy miért nem feministák (Havelková 1997; Marody 1993; Šiklová 1997). Ugyanakkor más közép kelet európai tudósok egyértelműen leszögezik, hogy, a feminizmust felvállaló kijelentésük kiváltotta gúny és félreértés ellenére, ők igenis feministák (Neményi 1994). Az 1980-as években és az 1990-es évek elején az amerikai egyetemekre meghívott nőkutatók gyakran meglepődtek a nőtudományi és társadalmi nemek tudománya tanszékek láttán. Az egyik ilyen szeminárium után egy magyar (nő) szociológus a következővel fordult hozzám: „Milyen fárasztó! Miért akarna bárki is egy szobányi tyúk társaságában lenni?” Vagy, ahogy az egyik cseh tudós mondta: „A Coca-Cola, Schwarzenegger, a Terminátor és a McDonald’s mellett [a feminizmus] az újabb árucikk, amit nyugatról hozzánk importálnak.” Az indirekt kritika ellenére a felsorolt termékek legtöbbször – a demokráciával, a piacossodással, a civil társadalommal és a gyors gazdasági segélyprogramokkal egyetemben – általában nagyon is lelkes fogadtatásra talált a kelet közép európaiaknál. A feminizmus messze nem.

Aligha vitatná bárki is, legkevésbé az érintett nők Közép Kelet Európában, hogy a bértáblázatuk messze alacsonyabb, mint a férfiaké, hogy a nők kemény üvegplafonnal találják szemben magukat munkahelyi előmenetelükben, s hogy a munkaerőpiac alacsony jövedelmű szektorában foglalkoztatják többnyire őket (e tendenciák elemzését és ismertetését adja

⁸ A tapasztalat és a politikai kategóriák hasznos felfogása található Joan Scott (1988), Phillips (1991), illetve az itt tárgyalt kelet európai szerzők tanulmányaiban.

⁹ Bár nehéz elkerülni a „Kelet” és „Nyugat” kategóriák használatát, de minden alkalommal abban az értelemben használom őket, hogy ezek folyamatosan változó határokat jelentenek, melyeket részben az általam itt elemzett mozgalmak és fordítások korforgásai alakítanak (lásd még Gal 1991).

Einhorn 1992; Ferge 1997; Gal és Kligman 2000b). Noha az államszocializmusban eleinte megkísérelték a házimunkát és a gyereknevelést is államosítani, katasztrofális eredményekkel járt és hamarosan felhagytak vele. A kommunizmusban, és azóta is, a nők mindenek előtt háztartási alkalmazottak, a gyermek megszüelői és gondozói, s ezen túl fizetett munkahely dolgozói is. 1989 óta ugyanakkor mindenütt csökkent a gyermekgondozási és anyasági pótlékok összege, a gyermekvállalási jogok szigorodtak a régió jó néhány országában (az egyetlen Románia kivételével). Mégis, ezek a negatív folyamatok nem vezettek nőszervezetek megalakulásához, sem tiltakozásokhoz vagy reformokhoz – noha ezzel egy időben vált jogilag lehetővé a hön óhajtott független politikai mozgalmak szervezése.¹⁰ Épp ellenkezőleg, ezek a problémák, a pornográfia, a prostitúció és az AIDS terjedésének problémájához hasonlóan, csak ritkán kerülnek említésre, mint a nőket érintő, vagy mint a feminizmus számára feladatot adó, problémák. A rendszerváltozásból adódó általános problémaként, a le nem zárult folyamat részeként, politikai éretlenségként, vagy káros külföldi hatásként fogalmazódnak meg.

Egy korábbi, Magyarországon folyó terepmunkám eredményét feldolgozó tanulmányomban (Gal 1997) megállapítottam, hogy a társadalmi nemi viszonyok egyenlőtlenségének nyilvánvaló jelenléte ellenére nagyon kevés diszkurzív eszköz áll a nők rendelkezésére, amellyel önmagukat érdekeikért harcoló politikai szereplőként tudnák megjeleníteni. A Régió uralkodó beszédmódja a neoliberalizmus, ami nélküli civil/nyilvános térben mozgó egyénként artikulálja a szereplőket, és a neo-konzervatív nacionalizmus, melynek központi figurája az önfeláldozó nő. Továbbá a kommunista rezsim a nőket (a munkásokhoz és parasztokhoz hasonlóan) intézménybe zárt, korporatista identitásként gondolták el, különféle közpolitikák alanyaként, ahol gyakran külön minisztérium gondoskodott a nők és a gyerekek szociális jólétéről. Ennek eredményeként, ahogy azt sokan megállapították, a kommunistarezsim kisajátította a női emancipáció fogalmát, s 1989 után a kommunizmus sok ellenfele elutasításával találja szembe magát.

De pontatlanok lennének, ha azt állítanánk, hogy a „feminizmus” nincs jelen Közép Kelet Európában. Ellenkezőleg, egészen sok nőtudományi és társadalmi nemek tudománya központ létezik, például Prágában, Kijevben, Budapesten, vagy Belgrádban. Egyre nő a

¹⁰ Az is lehetséges, mint azt Fodor (1997) megállapítja, hogy a magyar nők, mikor magukat anyáik és az osztrák nők relatíve korlátozottabb életlehetőségeivel hasonlítják össze, saját helyzetüket előnyösebbnek látják. De, amint arról Fodor is beszámol, az a tény, hogy a nők informálisan felismerik a szexuális diszkriminációt, arról árulkodik, hogy ez csak az érem egyik oldala.

nőket/férfiakat/társadalmi nemek viszonyát és társadalmi egyenlőtlenséget tárgyaló szakirodalom, mely egy részét a világ más régióiból származó feminizmus ihlette. Továbbá számtalan NGO létezik – némelyikük alulról szerveződő, de sokkal több az olyan, amelyet olyan nyugati vagy nemzetközi szervezetek kezdeményeztek és támogattak, akik az itt élő nők rendszerváltozás után előálló társadalmi problémáit szeretnék orvosolni (Scott et al. 1997; Keck és Sikkink 1998).

Az ellentmondást meggyőzően mutatja az a közös kutatási projekt, amit Gail Kligmannal szerveztünk az 1990-es években Közel Kelet Európa társadalmi nemi viszonyairól. A régióból húsz kutatót arra kértünk, hogy írjanak a nő-férfi viszony társadalmi problémájának országukban jellegzetes aspektusáról. Noha felhívásunkban meg sem említettük a feminizmust, sokan mégis arra használták az alkalmat, hogy részletezzék, országukban miért utasítják el férfiak és nők egyaránt a „feminizmus” kategóriáját, illetve a kategória negatív, sokszor megbélyegző konnotációit a közbeszédben (Gal és Kligman 2000a). Azaz a „feminizmus”-nak nevezett jelenség iránt meglevő tapintható, aktív érdeklődést széleskörű gyanakvás és elutasítás kísérte. A két felfogás egyformán gyakori volt az iskolázott nők körében. A helyzet ironiája mellett nem mentek el szó nélkül a Régió kutatói és a nyugati megfigyelők, akik közül sokan érzékenyen írtak erről a jelenségről és a nyomában fellépő konfliktusokról a kelet európai és nyugati feministák között (Funk és Mueller 1993; Snitow 1995).

Visszatekintve, ma már világos, hogy a dilemmák részben az állam-szocialista országok és a nyugati parlamenti demokráciák társadalmi nemi viszonyai között meghúzódó mély strukturális különbségekből adódtak. A fennálló különbségek egészen másfajta férfi-nő viszony ideált eredményeztek, más értelmezését adták annak, hogy mik a nők problémái, s hogy mit lehet ellenük tenni. Röviden és leegyszerűsítve, az állam-szocialista országok a paternalizmusnak azt a formáját gyakorolták („nyilvános patriarchátus”), amiben minden egyén, beleértve az egyes nőket, közvetlenül az államtól függött, ami kendőzetlenül nyomult be az élet minden területére. Ez szemben állt azzal a formával, amit „magán patriarchátus” névvel szoktak illetni, s ami gyakrabban volt jelen Nyugaton. E különbségek eredményeként a nyugati nőmozgalmak elsősorban a férfiaktól való anyagi függetlenségre törekedtek a fizetett munkához való hozzáférés, illetve a testüket és a gyermekvállalást érintő autonóm döntések legális kereteinek megteremtése révén. Ezzel szemben a kelet közép európai nők számára a fizetett munka messze nem törekvés kérdése, hanem az állam által előírt követelmény volt, amit a házi munka mellett elviselt újabb teherként élnek meg. A férfiaktól való függetlenség nem volt elsődleges szempont. Ellenkezőleg, a nők inkább igyekeztek bevonni a férfiakat a családi életbe. Az állam betolakodását az

otthonokba egyként nehezményezték a nők és férfiak (Ferree 1995; Kligman 1998; Szalai 2000). Az eltérő strukturális viszonyok eltérő felfogást és pozíciót eredményeztek. Ezeket a különbségeket csak fokozták a keletre utazó nyugati nők és az ott megismert közép kelet európai nők hatalmi pozíciója és jóléte között fennálló éles különbségek. Például, a közös kutatások során általában az amerikai kritériumok voltak mérvadók annak meghatározására, hogy mi számít tudományosan elfogadható munkának. A kutatásra fordítható pénze, s ezzel együtt az irányítás és vezetés rendre Nyugatról érkezett. A nyugati alapítványok és az általuk támogatott NGO-k olyan tevékenységet voltak hajlandók támogatni, melyek egybeestek saját prioritásaikkal, s melyek gyakran saját céljaikat szolgálták. Csak ritkán tárgyaltak a közép kelet európai érdekcsoportokkal.

A Magyarországon és a hozzá hasonló országokban kialakult a tudományos és média piac kettőssége. Azok, akik kapcsolatokat tudtak kialakítani nyugati kutatókkal és nyugati vevőknek tudták eladni szaktudásukat vagy írásaikat presztízssre és anyagi jövedelemre tettek szert. Meg tudtak élni kutatási vagy újságírói tevékenységükből. Azok, aki a hazai piacra és a hazai bérezésre kényszerültek gyakran megélhetési gondokkal küszködtek. A nemzetközi piacra lépés legalább annyira függött a nyugati kollégák iránt érzett politikai szimpátián, mint a nyelvtudáson. Ezek a körülmények ellenséges érzületet és feszültségeket szültek a közép kelet európai és nyugati kutatók között, de féltékenységet és ellenségeskedést szültek a közép kelet európai kutatók között is, kapcsolati tőkéjük nagyságának, piacosítható ismereteik meglétének, és a nyugati alapítványokhoz, üzleti körökhöz, NGO-khoz való hozzáférésüknek függvényében.

A különböző régiókhoz kötődő nők között működő fent leírt kapcsolatok nyilvánvalóan beletartoznak az általam vizsgált nemzetek közötti kapcsolatokba és fontos szinterei a szövegek és a kontextusok vitáinak, cseréinek, és átalakulásainak. De ezeket a szemtől-szemben és informálisan lejátszódó interakciókat háttér információnak szánom csupán az itt és most engem elsősorban érdeklő probléma, a szövegválasztás, a fordítás és a szöveg-művek mozgása elemzéséhez.

Fordítás: A feminizmus, mint utazó beszédmód

A Magyarországon megjelent amerikai feminista írások segítségével fogom szemléltetni, miként vizsgálhatjuk a szövegek körforgását és mozgásuk politikai következményeit. A mindenre kiterjedő elemzésnek fel kellene térképeznie a két terep vitáinak teljes diszkurzív mezejét, kitérni a szerzők közönséghez fűződő viszonyát, a média piacok szerkezetét, és a fordítás-

felfogást kísérő nyelvi ideológiákat jellemző különbségekre. Egy ilyen tanulmány végső célja a szöveg-transzplantáció teljes folyamatának feltérképezése lenne. Itt és most egy csak röviden felvázolom a terepet, először a fordítás társadalmi viszonyait, majd a szövegalkotás gyakorlatait veszem szemügyre a szocialista és poszt-szocialista közegben.

Mivel az 1970-es és 1980-as években a nyugati utazás és a nyugat európai nyelvek tanulása erősen korlátozott volt, a nyugati szövegek fordítása különösen fontos helyet foglalt el a kelet-nyugati kapcsolatokban a hidegháborús időszakban. Mégis az 1980-as évekig nagyon kevés nyugat európai vagy amerikai feminista művet fordítottak le kelet európai nyelvekre. A média alig kendőzött megvetéssel és élvezettel és adott hírt a melltartó égetésekről, a politikai vezetők szexuális életét vizsgáló amerikai aggódalmakról, és a szexuális zaklatásokat tárgyaló perekéről. A magyar olvasók számára sokkal inkább az amerikai puritanizmus szexualitás felfogása jelent meg, s nem az egységes célokat megfogalmazó politikai program. 1989 óta sokkal több és sokféle amerikai szöveg vált elérhetővé a fordítások révén. Az első fontos megválaszolandó kérdés, hogy milyen cikkeket, könyveket szemelnek ki fordításra a „feminizmus” vagy a nőket érintő kérdés nevében. Az USA-ban számtalan felfogás van jelen a szexualitást, a társadalmi nemet, a nőket és férfiakat tárgyaló írásokban – számtalan vita zajlik a különböző politikai és ismeretelméleti álláspontot képviselő ön-jelölt feministák között, a feministák és nem feministák között, az amerikai, francia, ausztrál és skandináv feministák között (hogy csak a jelentősebb törésvonalakat említsem). Ki választ ebből a szöveg-kavalkádból, milyen körülmények között, és miként kerül a fordítás publikálásra?

A fordítás társadalmi viszonyai

1989 előtt Magyarország kiadói és média ipara teljes egészében az állam tulajdonában és irányítása alatt volt. Mint azt az egyik kommentátor az 1980-as kommunista időszakról megjegyezte, a nyomtatott sajtó nem volt „sem demokratikus, sem szabad, sem független,” de már több központú volt és versenyben állt, már nem volt szigorúan cenzúrázva.¹¹ Az öncenzúra ugyanolyan gyakori jelenség volt, mint a hivatalos, a reformer és ellenzéki hangok együtt jelentek meg a hivatalos szervezetek nézőpontjával (Lengyel, 1998: 35; lásd erről még Haraszti, 1987). 1989 után Magyarország média piaca kétfelé vált: az állami szektorra, ahová a nyomtatott média egy része, a TV állomások és rádió frekvenciák tartoztak és a túlnyomórészt magánszektorba tartozó magazinokra, újságokra és általában a kiadói üzletágra. 1988-ra Magyarország kiadói üzletágának 55 %-ka nemcsak magántulajdonban, de külföldi befektetők, elsősorban a német Axel Springer

¹¹ Az általam leírt szituáció elsősorban Budapestre igaz. A kiadóipar centralizációja világszerte (lásd például Schiffrint (2000) az amerikai helyzetről).

és Bertelsmann csoport tulajdonában volt. A kiadásban az amerikai érdekeltség elsősorban amerikai alapítványok révén volt jelen (lásd alább). Ugyanakkor továbbra magyar szerkesztők, vezetők, írók és riporterek voltak a piac fő szereplői. Sok kisebb, magyar tulajdonban lévő profitorientált kiadó és megjelent a piacon, bár életben maradásuk nehéznek bizonyult, s tevékenységük fő hányadát a német és amerikai kiadásban megjelent detektív történetek, románcok, önéletrajzi könyvek, és asztrológiai könyvek fordítása tette ki. A legújabb felmérések szerint a szerkesztők és az újságírók – különösen a külföldi tulajdonban lévő napilapoknál dolgozók – a profitorientált és gyakran politikailag elkötelezett tulajdonosoknak a szakmai autonómiájukat megnyirbáló beavatkozásairól számolnak be. A jelenben elszenvedett szakmai autonómia veszteségüket az államszocializmus végnapjaival állítják szembe (Vásárhelyi 1998).

Ennek a közegnek az ismeretében tekintetem át az 1985 és 1998 között megjelent teljes magyar nyomtatott sajtó kiadványait, hogy megállapíthassam, mit fordítottak le és adtak közre és kik a feminista kutatási eredményeket, feminista vagy női témákat reprezentáló.¹² A felmérésből néhány tendencia rajzolódott ki. A nyugati feminizmus kutatási eredményeiknek bemutatására szolgáló leggyakoribb műfaj a rövid összegzés és ismertetés. Különösen a kommunista periódusban, s azon belül főleg a tudományos periodikákban a könyvekről született - és gyakran még a fontos tanulmányokról is csak - recenzió formájában kerülhettek a be a magyar körforgásba a nőkről szóló nyugat európai és amerikai tudományos eredmények. Az ilyen recenziók azonban nagyon ritkán jelentek meg 1989 előtt, de 1989 után is az éves arány a rangos szociológiai és történelmi folyóiratokban csupán egyetlen ilyen tárgyú recenzió az évente átlagban megjelentetett 120-ból.

Ezekben az esetekben is, ami a szerkesztő megkeresésére jött létre a folyóirat és a több nyelven beszélő tudós között, csak szoros együttműködés eredményeként jött létre olyan recenzió, ami túlment az adott munkák tartalmi összegzésén és igyekezett elhelyezni a tágabb történelmi és szakmai

¹² Köszönet illeti Kende Annát a felmérés első fázisának elkészítéséért. 1989 előtt nem létezett az amerikai „szak-” és „populáris” folyóirat közötti különbségtéves. Az 1989 után alapított folyóiratok politikai hovatartozása sokfélebb és nyilvánvalóbb, mint a korábbi sajtótermékek esetében, ami megkönnyítette a létező pozíciók felmérését. A szakmai folyóiratok között egyaránt voltak 1989 előtt és után alapított orgánumok. Nyíltan liberális és konzervatív szellemű lapokat egyaránt beavagottunk. Szintén beavagottuk a szakmai terület szerint nem elkülönült, politikailag erősen elkötelezett, politikai elemzéseket megjelentető populáris értelmiségi lapokat. Igyekeztem a szélesebb közönséghez szóló lapok közé beavagotni olyanokat is, melyek olvasóközönsége demográfiai és politikai nézeteik tekintetében élesen különböznek egymástól. Női magazinokat is beavagottunk az adatbázisba.

kontextusukban. A feladat hatalmas volt, messze meghaladta a konkrét tanulmányok ismeretét, és a külföldi szintér sokkal szélesebb körű ismeretét előfeltételezte. Nem csupán az adott munkával, hanem gyakran a teljes tudományos problematikával kellett megismertetni a tudományos közönséget, s egyúttal értékítéletet is alkotni annak relevanciájáról. A múltban az ilyen recenziók egész külföldi tudományos iskolával azonosították a recenzió szerzőjét, megteremtve ezzel a szerző reputációját is. A recenziók tudományos divatot is teremtettek, ők lettek azok a szövegek, amikre más munkákban utaltak, amikor az adott külföldi munkára hivatkoztak, illetve irányt mutattak abban, hogy mit érdemes adott tudományterületen olvasni. Különös igaz ez az 1989 előtti periódusra, amikor a többnyelvűség nem olyan elterjedt a kutatók között, mint ma.

1989-et követően a feminista munkák (vagy a nő-férfi viszonyt tárgyaló művek) elsősorban az interdiszciplináris folyóiratok úgynevezett tematikus számaiban vannak jelen. Ez első pillantásra azt is jelenthetné, hogy a nőkre és a feminizmusra vonatkozó kérdések a folyóiratok által tárgyalt más problémáktól elkülönítetten jelennek meg. A valóságban azonban a különszámok messzire ható és integráló szerepet játszottak. Ez azért történhetett így, mert a folyóiratok, akik a különszámokat megjelentették (*Replika, Café Babel, Infotársadalomtudomány*) figyelemre méltó stratégiát követtek: minden külön kommentár nélkül egymás mellett szerepeltettek amerikai és nyugat európai munkákat és magyar szerzők tanulmányait és véleményét a magyar férfi-nő foglalkoztatási arányokról, a magyar nők történelméről, a magyar férfiak társadalmi problémáiról, a magyar meleg politikáról, és a kapcsolódó mai magyar problémákról.

A hagyományos műfajok, például a magyar nők munkaerő piacon elfoglalt helyéről és bérezéséről szóló jelentések új jelentéssel ruházódtak fel. El tudták kerülni a szokásos kritikát, hogy ezek a kutatások csak a kommunizmus „emancipációs” előnyeit sírnák vissza, s helyette releváns kortárs nemzetközi tudományos kutatáshoz való hozzájárulásként jelenhettek meg. Így a magyar kutatások és a magyar munkák recenziói a külföldi munkákkal egyenértékűként implikálódtak, ugyanabban a tipográfiai, szerkesztői és média világban foglaltak helyet. Ezek a különszámok néha magyar szerzőktől is jelentettek meg társadalmi nemi viszonyok szempontjából vizsgálódó tanulmányokat, melyek a világ más részein működő gyakorlatokat elemezték: például Frida Kahlo festményeit, vagy az amerikai, „politikai korrektség”-re hivatkozó gyakorlatot. Így a magyar reflexiók ugyanolyan széles látókörrrel ruházódtak fel, mint az amerikaiak. A magyar publikációk párhuzamba állítottak - indirekt módon ekvivalensnek is – a kiemelkedő és gyakran klasszikusnak számító nyugat európai és amerikai feminista hagyományba tartozó munkákkal. Véleményem szerint ez a kiadói

gyakorlat tiszteletre méltó teret teremtett a magyar kontextusban a társadalmi nemi viszonyokról író magyar szerzőknek.

A fordítandó szövegek kiválasztása ettől különböző probléma. Nem meglepő módon, a pártfogás és a klientúra meghatározó elemei ennek a gyakorlatnak. A kiválasztás részben attól függ, hogy ki kontrollálta és kontrollálja az értelmiségi és a populárisabb folyóiratokat, hogy kiket olvasnak és kikkel barátkoznak ezek a döntéshozók – főleg külföldi tanulmányútjaik alkalmával. Például az első társadalmi nemek kutatásnak szentelt interdiszciplináris társadalomtudományos folyóirat különszám 1994-ben jelent meg Magyarországon, *Férfiuralom* címmel. Megjelenésnek látszólagos *raison d'être*-je és vezető tanulmánya annak a Pierre Bourdieu-nak az írása volt, aki a feminista tudomány huszonöt évnyi tevékenységét követően végre felismerte a társadalmi nemi viszonyok fontosságát, és akinek a folyóirat szerkesztője korábban tanítványa volt.

Egy másik rangos folyóirat különszáma a helyi nemi viszonyokat tárgyaló és a nemzetközi feminista vitákat áttekintető tanulmányokat jelentetett meg. A számban egyszerre jelentek meg olyan magyar kutatók írásai, akik régóta tanulmányozták a nők és férfiak foglalkoztatottsági mutatóit, illetve más hagyományos témákat, és olyan szerzőké, akik a nőmozgalmak történetét vizsgálták, vagy a biológia és a társadalmi viszonyok relatív szerepét a női és férfi szerepek kialakulásában. A szám egyik szerkesztője egy szenior tudós volt, aki korábban a kommunista párt tagja volt, s akinek korábbi magas pozíciója lehetővé tette számára, hogy sokat utazzon Nyugatra. A társadalmi nem kategóriájára ott figyelt fel, leginkább saját viharos magánélete folytán. A különszám elismertségre tett számot és sokan olvasták. De, mert a szerkesztő személye és magánéleti helyzete szintén ismert volt bizonyos értelmiségi körökben, a különszám egyfajta ironikus fogadtatásra is talált, leginkább a szerkesztő részéről.

A fordítás társadalmi viszonyainak másik fontos aspektusa a fordítók és munkafeltételeik. A fordításra vonatkozó ideológiák ebben az aspektusban játszanak fontos szerepet. Az USA-tól eltérően, Magyarországon évszázadok óta sokkal inkább művészi kreativitást és intellektuális tevékenységet megkövetelő pályának tekintik a fordító szakmát. A legnagyobb magyar költők fordították Goethe, Shakespeare, és a nyugati irodalom más klasszikusainak munkáit. A kommunista rezsim alatt a fordítás még tiszteletre méltóbb hivatássá vált, mert a disszidens értelmiségnek, akiket ezért egyébként nem foglalkoztattak, gyakran a fordítás volt az egyetlen szabadúszó megélhetési formája. Az 1989-es változások mélyrehatóan megváltoztatták a fordításnak a korábbi strukturális helyzetét és ideologikus jelentőségét. Az idegen nyelveket beszélők más, jövedelmezőbb állást tudtak találni maguknak. Ugyanakkor a fordítók fizetése viszonylag alacsony volt, a

szakma elhagyására kényszerítve sokakat. Mindez a fordítások minőségének meredek romlását hozta magával. Mindeközben a többnyelvű fiatalok száma ugrásszerűen megnőtt, s néhányan azt kezdték hangoztatni, hogy a nyelveket beszélők növekedésével a magyar kiadóknak többé nem kell a fordítást prioritásnak tekinteniük. Bárki, aki adott szakterületet komolyan akar elsajátítani, annak az eredeti nyelven kell majd olvasnia a külföldön megjelent munkákat. Mások a fordítás fontossága mellett szállnak síkra, és nem csak a korábbi ideologikus kreativitás és művészi fontosság érveire hivatkozva, hanem a fordítás fontosságra valamennyi szakterület kezdő kutatói számára, azok számára, akik nem lesznek szakmabeliek, és általában az olvasó közönség számára. Még a szakmabeliek számára is, mondják, csak a fordítás révén fog a terminológia és az érvelés a hazai tudományos vitákba és napi rutinba bekerülni.

Más irányból közelítve, sokan érvelnek úgy, hogy ahogyan a kommunizmus idején a fordítás fontos eszköze volt a cenzúrának, a poszt-kommunista érában is megmarad a kirekesztés fontos eszközének, a hazai közönség számára elérhető olvasni- és néznievaló szövegek szelektálása révén. Ugyanakkor a válogatás folyamata és intézményei alapvetően megváltoztak. Például a legtöbb magyarországi kiadó csak a kiadói és fordítói tevékenységüket támogató (magyar és külföldi) alapítványok segítségével tudott életben maradni. A késő kommunista időkkel szemben, amikor a fordítandó szövegek kiválasztása állami hivatalnokok kezében volt (némi szakértői befolyás mellett, akik gyakran egyúttal a fordítók voltak), a poszt-szocialista érában a piac és az alapítványok játsszák a főszerepet. Már utaltam a profitra, mint a kiválasztást meghatározó egyik fontos szempontra. Ezzel szemben az alapítványok többnyire olyan szövegek fordítását támogatják, ami valamiképp egybeesik politikai, erkölcsi, vagy szociális „misszió”-jukkal (Bárány, 1998). Így a fordítandó könyvek köre nyíltan politikai céloknak rendelődik alá, amit gyakran a szervezet munkatársai közvetítenek, akik messze helyezkednek el a fordítóktól.

A fordítás szöveg-specifikus stratégiái

A társadalmi viszonyok után a fordítás néhány szemiotikai aspektusát vesszük szemügyre. Ezeket két csoportba soroljuk: azok az aspektusok, melyek a szavak értelmének egyik nyelvből a másikba történő átmozgatására vonatkoznak, és azok, melyek a nyelvhasználattal (pragmatikával) kapcsolatosak. Az első kategória nyilvánvaló este, amikor a fordító kénytelen kölcsönvenni, esetleg új kifejezést kreálni, vagy egész kifejezéseket kénytelen tükörfordításban átültetni (*calque*) az idegen kontextusból és bevezetni a célnyelvbe. Sem a nőtudományt (*women's studies*), sem a társadalmi nemek tudományát (*gender studies*) nem könnyű magyarra fordítani. Mindkét nyelv szemantikai/grammatikai lehetőségeinek alapos feltérképezését

igényli.¹³ Az ilyen terminológiai választások azonban kevésbé érdekesek argumentációm szempontjából. Sokkal fontosabbak az ennél intertextuálisabb jellegű aspektusai a fordításnak. 1997-ben Magyarországon megjelent egy válogatás amerikai és brit feminista pszichoanalitikusok műveiből. A kötet, *Freud titokzatos tárgya [Freud's secret object]* olyan szövegeket közölt, melyeket az amerikai olvasóközönség az utóbbi évek legfontosabb és egyben a legezoterikusabb és legnehezebb feminista pszichoanalitikus tanulmányainak tekintene (pl. Kristeva, Irigaray). Mégis, a könyv sokkal értőbb fogadtatásra talált Magyarországon, mint a kötetben szereplő és Amerikában nagyobb népszerűségnek örvendő egynémely tanulmány, mert a kötet szerzői egyértelmű kapcsolatot teremtettek a szövegek és a magyarországi pszichoanalitikus hagyomány között, amit elhanyagoltak a kommunizmus idején. A kapcsolatot részben a fordított szövegekben hozták létre. A pszichoanalízis terminológiájának már megvolt a fordításban és a praxisban a hagyománya. A lábjegyzetek és a bevezetés további párhuzamok megteremtését tette lehetővé. A könyv megjelenését kísérő nyilvános vitákban a kötet szerkesztői, két pszichoanalitikus, kijelentették, hogy nem feministák és egyáltalán nem érdekli őket a feminizmus, és azért hozták létre a kötetet, hogy felélesszék a magyar pszichoanalitikus hagyományokat.

A közgazdaságtan racionális választás elméletét kritizáló feminista munkák különszáma szintén okozott némi problémát. Ezek a feminista kritikák olyan liberális, marxista és konzervatív gazdasági elméletekre épültek, melyek legalább két évtizede jelen voltak már Közép Kelet Európában. Noha nem játszottak kiemelkedő szerepet a kommunista érában, olyan szövegek voltak, melyek a második világháború előtt a Régióban született írásokban gyökereztek. A hivatkozások, a klasszikusnak tekintett szerzők, és a terminológia mind rendelkezésre állt magyarul a kortárs magyar olvasók számára. Mivel a fordításokat MA és PhD hallgatók, vagy olyan frissen végzett PhD-sok végezték, akik tanulmányaikat Magyarországon kezdték, de az USA-ban fejezték be, tudták, miként mutatták be az amerikai

¹³ Fontos magyar kifejezés az angol „women’s studies” fordítására a „nőtudomány”, ami szó szerint azt jelenti, hogy a „nőket tanulmányozó tudomány”. De ez a megoldás problémás. Az angolban a „women’s studies” abba a paradigmába illeszkedik, amibe a „science studies”, a „cultural studies” és az „ethnic studies” tartozik, s ami elkülönül a latin eredetű tudománynevektől, mint a pszichológia, antropológia vagy a fizika. A „studies” kifejezés viszonylag új keletű, multidiszciplináris terület megnevezésére szolgál, ami nem annyira (természet) tudományos, mint inkább humán(tudományos) tevékenységre utal. A magyarban, a némethez hasonlóan, nincs különbség a természettudomány és a humántudomány között: mindkettő „tudomány”. Ezért a „nőtudomány” elnevezés – eltérően az angoltól – nem jelzi a terület szembenállását a hagyományos tudományokkal, sokkal inkább a „nyelvtudomány” (azaz nyelvészet) és az „orvostudomány” (medicina) kifejezésekre rímel és akaratlanul is azt az érzetet kelti, mintha mikroszkóppal szemlélnék a nőket.

szakmai vitákat a korábbi magyar tudományos szövegekben, illetve felismerték a kevésbé látható amerikai kölcsönzéseket is a korábbi közép európai szakirodalomból. A szerkesztők itt nem tagadták a feminista célokat. Ellenkezőleg, a hallgatók tudatosan és szándékosan, politikai céllal válogatták a szövegeket, hogy előmozdítsák a szövegek útját a magyarországi egyetemi képzésbe, ami a Magyarországon lelkes fogadtatásra talált racionális választás elmélete körüli viták kritikai kiinduló pontjául szolgálhat.

Ugyanakkor más szövegeket kezdetben figyelmen kívül hagytak, mert a hivatásos fordítók, akik nem ismerték azt a hagyományt, amiből a feminista kritika kinőtte magát, „nehéznek” ítélték a szövegek fordítását. Például a budapesti Közép-Európai Egyetemen néhány hallgató azzal a javaslattal állt elő, hogy fordítsák le magyarra Judit Butler néhány művét, de az első próbálkozások hiábavalónak bizonyultak. Sem az analitikus filozófiának, sem a kultúratudománynak, sem a queer elméletnek nincs nyilvánvaló hagyománya vagy parallel jelensége a magyar értelmiségi életben – bár Austin néhány munkáját korábban lefordították magyarra. Továbbá, abban az időben még nem létezett a szexualitás köré szerveződő politikai mozgalom, ami szövegkörnyezetül szolgálhatott volna, illetve amit megerősíthettek volna ezek a fordítások. Úgy látszik, a fordításra kiszemelt művekben szereplő, Butler által működtetett szövegeket nehéz volt intertextuálisan más, ismert szövegekhez kötni. Nehezebbnek bizonyult a Butler-szöveghez indirekt történelmi hagyományt – s ezzel a szöveg értelmezhetőségi tartományát – megteremteni, mint a pszichoanalitikus feminizmus vagy a baloldali racionális választás elméletet kritizáló feminista szövegek esetében.¹⁴

Az intertextualitás másik aspektusa nem a szövegek történetiségét, adott hagyománynak a meglétét érinti, amire a fordítás támaszkodhat, aminek segítségével megszilárdulhat, hanem a kortárs egyidejű érvelést, amibe a fordítás beágyazódik. A szerkesztők fordítás-ideológiája ebben az esetben különösen fontos. Ugyanis, ha úgy gondolják, hogy a fordítónak láthatatlannak kell maradnia, és a szöveg-művek „magukért beszélnek”, akkor ne foglalkoznak a fordítás társadalmi viszonyaival és egyszerűen csak közlik a szövegeket. Például Catherine MacKinnon volt az első magyarra fordított ismert amerikai feminista. Tanulmánya 1996-ban az egyik értelmiségi folyóiratban jelent meg. A szerkesztőségi bizottság nem pusztán

¹⁴ Az első teljes Butler szövegfordításra 2005-ig kellett várni. A *Bodies That Matter Jelentős testek* címmel az azóta megszűnt Új Mandátum Kiadó gondozásában, a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg. A Bevezetést és az első négy fejezetet a fordító készítette, a kötet további négy fejezetét pedig Sándor Bea. Susan Gal állítását az intertextualitás fordítást előmozdító - de adott esetben akár akadályozó szerepéről (!) - csak megerősíteni tudom (*a ford. megjegyzése*).

egy szerzőt akart bemutatni, hanem egy egész társadalmi vitát akart megidézni a MacKinnon-szöveg fordításával. Lefordították és megjelentették MacKinnon Ronald Dworkinnal folytatott vitáját, ami először a *New York Review of Books*-ban jelent meg. Azok számára, akik ismerik az amerikai feminista terepet, nyilvánvaló, hogy a szövegválasztás, ami az amerikai vitát van hivatva reprezentálni, egyszerűen kiiktatja a MacKinnon álláspontját vitatók érveit, akik a véleményszabadság védelmében szembeszálltak MacKinnonnak a pornográfia betiltását követelő álláspontjával. Az egysíkú, férfi véleményszabadságot védő liberális érvekkel való szembeállítás, valamint a fordítás nyelvközi szövegmozgásból adódó szövegválasztásainak bármiféle magyarázatának mellőzése eredményeként a MacKinnon-pozíció szelektív képet alakított ki az „amerikai feminizmus”-ról a figyelmes magyar olvasóban.¹⁵

A helyzet tovább bonyolódik, ha megvizsgáljuk az amerikai vitát befogadó magyar kontextust is. Hogyan „olvasódik” ez a szöveg Budapesten (szemben a sokféle olvasattal *New York Review*-ban)? Minden szöveg valamilyen diszkurzus-szövetbe lép be, amivel szükségképp dialógusba lép, s amihez képest jelentéssel ruházódik fel. Az 1990-esévek közepének Magyarországon a szólásszabadság és a cenzúra eltörlése sérthetetlen értékek voltak a liberális és bal-liberális olvasók számára, amit még becsebbé tett a közmúlt kommunista elnyomásának emléke. A fenti vita választása óhatatlanul azzal járt, hogy a feminista szerző taszító vélemények védelmezőjének szerepében jelenik meg, ami sok magyar olvasó számára, akik úgy tekintettek magukra, mint kik végre kivívták a szólásszabadság jogi garanciáját, egyenesen perverz álláspontnak tűnt. Innen nézve a vita jogelmélettel foglalkozó férfi résztvevője a nyilvánvalóan logikus és progresszív pozíciót elfoglaló vitázó szerepében jelenik meg.

Rekontextualizációk

A MacKinnon-Dworkin vita a fordítás mellett a rekontextualizáció hatásmechanizmusára is rávilágít. Ebben a részben néhány magyarra fordított amerikai feminista szöveget veszek szemügyre, hogy megnézzem mennyire „illeszkednek” vagy nem a magyar nyilvános vitákba. Hogy valami illeszkedik-e, vagy megfelelő-e, nem kizárólag a szövegek lényegi tartalmának

¹⁵ Ez a dilemma ismerősen hangozhat a francia kutatók számára, akik minduntalan meglepetten tapasztalják, hogy mi-mindent illetnek a francia feminizmus kifejezéssel az USA-ban. Elemzésem során feltételeztem, hogy olvasóim ismerik az amerikai feminizmus vitáival, nem részleteztem őket. Lásd Fassin (1999) munkáját, melyben a francia-amerikai kölcsönös félreértéseket tárgyalja.

függvénye, és nem is csak az új kontextusé. Azt állítom, hogy az „idegenség” – és a hozzá kapcsolódó negatív érték – benyomása, ami Kelet Közép Európában oly gyakran kapcsolódik a feminizmushoz, társadalmi folyamatok eredményeként jön létre, ami részben szöveggyakorlatokon keresztül valósul meg. Ennél szélesebb körű kérdés az, hogy a szövegek mozgásáról szóló viták magától-értetődőnek veszik-e azokat a helyeket, ahonnan a szövegek állítólag származnának. Ám ezek a helyek maguk is többnyire társadalompolitikai és szövegtermelési gyakorlatok eredményeként állnak elő.

A MacKinnon-Dworkin vitával szemléletesen szembeállítható példa a sokkal „populárisabb” magazin, a *Cosmopolitan* magazin első Magyarországon megjelent számához kapcsolódó fordítási gyakorlat. Azoknak, akik ennek a média terméknek a hirdetését igyekeztek megalkotni, egyúttal a felvevőpiacot is meg kellett alkotniuk a termék számára. Azt kellett elképzelniük, hogy milyen közönség akarja majd megvenni a lapot. A reklámkampány két nagy poszterre épült. Az egyik egy deréktól felfelé mutatott félmeztelen, mosolygó nő volt látható, akinek a melleit egy (feltehetőleg férfi) kéz takarja el, aki láthatatlanul áll a háta mögött. A kép felirata a következő volt: „Azt teszem, ami jól esik.” A posztkommunista Magyarország első éveiben a poszter meglepően hatott a meztelenség és a szokatlan szexuális aktivitás képi megjelenítése miatt. Az adatközlők véleménye szerint a felirat arra utalt, hogy a nőnek a magazin megvételére támadt kedve, noha ez legalább olyan felháborító volt, mint a póz, amiben ábrázolták. A korlátlan szexualitás konnotációja a függetlenség és a női határozottság jelentésével társult. A másik képen egy üzleti öltönybe öltözött nő volt látható, aki mélyen kivágott, a dekoltázst mutató inget visel. Ennek a feliratán a következő szöveg állt: „A legjobb formámat mutatom a munkában.” A helyi nézők azt mondták nekem, hogy ez a mondat azt implikálja, hogy a nő áruba bocsátaná a testét, vagy, ha szó szerint nem is, de mindent meg tesz, amit csak kell, hogy pénzt szerezzen az üzleti életben. Mindkét hirdetésen egybekapcsolódik a szexualitás, a pénz, és a piac. De csak az első találkozott a különböző újságok szerkesztőinek rosszállásával. A „szexuális szolgáltatást az üzleti sikerért cserébe” elv úgy tűnik elfogadhatónak bizonyult, míg a független, (meztelen) nő, aki szabadon dönt arról, hogy szexuálisan mit akar, már kevésbé.

A reklámcég pont a médiafigyelmére számított. További beszélgetésekből és média interjúkból az látszott körvonalazódni, hogy a cég valószínűleg fizetett a médiatámadásokért. Legalább is jó előre és az ilyen támadásokra felkészülve elkészítették azokat a hatalmas papírcsíkokat, amivel az első képen keresztbe leragasztották a nő mellét, rajta a következő szöveggel: „Elnézést kérünk, ha bárkit is felháborítottunk.” Azt nem tudjuk biztosan, hogy a hirdetés bárkit is felháborított volna. De azt igen, hogy a

leragasztás lehetővé tette, hogy a hirdetés azt sugallja, hogy a magazin valami felforgatót tesz közzé, de udvarias és „civilizált” marad. Azok, akik megveszik a magazint, ezután úgy gondolhatnak majd magukra, mint akik vakmerőek, de csak megfontoltan és visszafogottan. Vegyük észre, hogy a hirdető szelektíven választott és támaszkodott a nőkhöz, a szexualitáshoz, az üzleti élethez, és a jólneveltséghez kapcsolódó meglévő attitűdökre egy nemzetközi termék image-nek és a leendő fogyasztó image-nek előállítása során. Más, kevésbé kommercializálódott szöveg mozgása kapcsán is hasonló logikával lehetne élni.¹⁶

Amennyiben a MacKinnon-Dwarkin vita neoliberais előfeltevések mentén volt érthető, és a *Cosmopolitan* hirdetés az áruba bocsátott szexualitás félelem/csábítás dinamikáján keresztül, meg kell, jegyezzük, hogy a szocialista feminista és a liberális feminista szövegek szintén találhattak már meglévő, Közép Kelet Európában működtethető értelmező keretre. Mint sokan megjegyezték, a szocialista feminista szövegek kifejezései – „felszabadítás”, „emancipáció”, „forradalom”, még az „egyenlőség” is – rendszeresen használatosak voltak a kommunista éra állam-szocialista kampányaiban; a lakosság támogatását voltak hivatva elnyerni mindenféle tervekhez. Ezért mára ezek a kategóriák kiüresedtek, bután, gyerekesen, vagy groteszkül, őszintétlenül hangzanak. Ami ennél is rosszabb, a nők „emancipáció”-ja a mára teljesen hiteltelenné vált utópisztikus kommunizmus egyik nyíltan megfogalmazott célkitűzése volt.

A liberális feminista írárok számára ezzel szemben az erősen átideologizált család vitája bizonyult problémás kontextusnak. Mint Kligmannal közös munkánkban megállapítjuk (Gal és Kligman 2000a), noha a család demográfiai mutatói – házasságkötési életkor, válások száma, gyermekszám, egyszülős családok – Kelet Közép Európában ugyanannyira megváltoztak és ugyanolyan irányt vettek a második világháborút követő években, mint az USA-ban és Nyugat Európában, a családról folytatott viták egészen másfajta logikát követtek a két térfélen. Az USA-ban a jobboldali kritikusok a család és a családi értékek széthullása felett borongnak, s gyakran tágabb értelemben vett társadalmi bajokat okolnak ezen állítólagos szétesésért. Kelet Közép Európában azonban „a család”-ot stabil intézményként élték meg, ami drámai változások idején is a folytonosság érzetét adta, és ebben az értelemben is beszéltek róla az emberek. Következésképp bármilyen kezdeményezés, ami kritikával illeti a családot, mint a liberális feminizmus individualista követelménye, aligha számíthatott támogatásra a politikai spektrum bármelyik pontján is. A férfiak és nők Közép Kelet Európában többnyire idealizálták a stabil család képzetét: a

¹⁶ Köszönöm Zentai Violetának az itt elemzett eseményekről folytatott beszélgetést.

kommunista állam követelményeivel, s legújabbán a kapitalista piaccal szemben menedéket nyújtó intézményt látják benne.¹⁷

A Régió nacionalista politikusai ezekre az idealizált képzetekre támaszkodva állítják 1989-et követően, hogy az anyaság a nő legfőbb és természetes hivatása. Abortuszellenes és magzati életet védő törvények meghozatalára szólítanak fel, ami több gyermek születését jelentené a nemzet számára. A folyóiratokat felmérő kutatásomban jobboldali és nacionalista sajtótermékek is helyt kaptak, így nyomon követhettem az ilyen pozíciókat erősítő szövegtermelő gyakorlatokat is. A leggyakoribb stratégia, hogy kommunistának és ezért a nemzettől „idegennek”, „külföldinek” bélyegeznek minden kijelentést, ami a nők autonómiájáról akár csak említést tesz. Egyaránt idegennek minősül a feminista szövegek fordítása és a fent tárgyalt hirdetés, az egyetemi nőtudományi tanszékek, a nők problémáival foglalkozó NGO-k intézménye (kivéve az anyák problémáival foglalkozó szervezeteket). Saját újságjaik és magazinjaik hasábjain a nacionalista írók kritizálják ezeket a feminista szövegeket, a fogyasztói társadalmat, az erőszakot, és a szex jelenlétét a médiában. Valamennyien a velünk született nőiség idegen szennyezői.¹⁸

Hogyan válik az idegenség vádja meggyőzővé magukban a szövegekben? Természetesen, ha felhívják a figyelmet arra, hogy adott szöveg fordítás, vagy, hogy egy oktatási intézmény külföldi pénzből működik, azzal megnyílik az út az előtt, hogy idegennek címkézzék. A nacionalista cikkek és könyvek ugyanakkor a feminista NGO-k által tematizált problémákkal is foglalkoznak, de visszájára fordítják azok logikáját. Amikor az abortuszról van szó például, akkor a magzatról és a csecsemőjétől megfosztott nőről beszélnek. Amikor a családon belüli erőszakról van szó, akkor a bántalmazott férfiakról beszélnek, amikor pedig a válás a téma, akkor a férfiak válás utáni nehéz helyzetéről beszélnek. Ez a nézőpont a nemzet védelmezőjének nevezi magát, így bármi, ami tőle eltér, automatikusan idegenné válik.

Ezért aztán különösen figyelemre méltó, hogy Közép Kelet Európában feministák egy kis csoportja (újra) felfedezi, hogy a feminizmus egyáltalán nem „idegen” a Régióban. A huszadik század fordulóján a régió legtöbb országában voltak feminista mozgalmak, illetve a tizenkilencedik század elejétől léteztek a nők tanulását és előbbre jutását segítő mozgalmak. Ezek mind szoros kapcsolatban álltak a világ más pontjain meglévő hasonló kezdeményezésekkel (Acsády 1997; Fábri 1999; Joan Scott et al. 1997). A

¹⁷ A Régióban a liberális feminizmusra váró nehézségek kapcsán lásd Watson (1997) elemzését a „politika maszkulinizálásáról”.

¹⁸ A feminizmussal szemben felhozott „nyugati import” vádja gyakori a Régióban, akár a világ számtalan más részén (Jayawardena 1986).

feminista múlt felfedezése együtt zajlik más történelmi korszakok és témák felfedezésével, melyek a kommunizmus idején tiltottak voltak. Ezek az újabb kutatások azonban az én vizsgálódásaim szempontjából más jelentőséggel bírnak. Arra világítanak rá, hogy az „idegenség” nem eleve adott, hanem kitermelődik, előállítódik. Az egykori feminista mozgalmak élénk vitákat váltottak ki az újságokban, könyvekben, klubokban, és néha, mint Magyarországon is, a parlamentben. Ezek a viták a nők megfelelő oktatásáról, a családban betöltött szerepéről és a szavazati jogról szóltak.

A magyar Feminista Liga a huszadik század elején a nők választó jogáért küzdött. Harcuk összekeveredett a magyar kormányok azon igyekezetével, hogy megakadályozzák a Magyarország területén élő nemzetiségiak választójoghoz jutását. Egy kisebbségekből alakuló blokk többséget alkotott volna az etnikailag magyar lakossággal szemben, így választójog kiterjesztése elsősorban nem nemi, hanem nemzetiségi kérdésként fogalmazódott meg. Részben mert a Feminista Liga nem vitatta el teljesen a nemzetiségiak szavazati jogát, a magyar feminizmus a nacionalisták vádjaival találta szembe magát, miszerint ellenséges volt, s mint ilyen „nemzet-idegen” (Kovács 1994). A feminista mozgalmak többféleségének megfelelően – más-más politikai szövetségeikkel egyetemben – a velük szemben hangoztatott idegenség vádjának is megvan a maga helyi, történelmileg specifikus megjelenési formája. Korábban is, akárcsak ma, ez a vád egybemosta a feminista írások történelmi eredetét és a feministák által kötött szövetségeket olyan hazai politikai mozgalmakkal, melyeket a nacionalista írók idegennek stigmatizáltak/stigmatizálnak. Így az idegen semmilyen konkrét helyhez és semmilyen földrajzilag beazonosítható konkrét térhez nem köthető. Az idegen kategóriája a nemzethez való lojalitásról szóló érvek mentén artikulálódott.

További körforgások

A feminista szövegfordításoktól eltérően (de a *Cosmopolitan* magazin példájához hasonlóan), a legtöbb Közép Kelet Európába érkező szöveg hivatalosan érkezett az 1989 óta a térségbe egyre növekvő ütemben megjelenő vállalatok és szervezetek kíséretében. Ilyenkor a fordítás nem korlátozódik az írott szövegekre csupán, és a fordítandó szövegek kiválasztását általában nem közép kelet európai társadalmi szereplők végzik. A szövegek mozgása sem ér véget ezzel. Ebben a fejezetben ezért az intézményi gyakorlatok áramlását veszem szemügyre és arra hívom fel a figyelmet, hogy a mozgás a legkritikább esetben egyirányú és egyszeri. Sokkal inkább az a jellemző, hogy a szövegek és a gyakorlatok együtt mozognak és utaznak a Régió városai és országai között – melynek során sajátos átalakuláson mennek keresztül –

majd tovább folytatják átalakulásukat, mikor újra mozgásba jőve az USA-ba vagy Nyugat Európába kerülnek el.

A „kormányhoz nem köthető (nem állami) intézmény” legalább annyira fontos vizsgálódási témám számára, mint a média vagy a reklámcég. Nem egységes kategória, helyi és regionális, valamint nemzetközi szervezetek is tartoznak ide. Kis önfenntartó aktivista hálózatok és a hihetetlenül gazdag Soros Alapítvány, a konzervatív célkitűzéssel missziót teljesítő vallási szervezetek, és számtalan, önmagát valamilyen progresszív feminista célkitűzés megvalósításán dolgozó szervezetként definiáló alapítvány egyaránt ebbe a szervezeti típusba tartozik. Mindegyikben nemzetközi munkatársak és ötletek találkoznak össze közép kelet európai munkatársakkal. Az általam tárgyalt szervezetek programszerűen elkötelezettek „a nők egészségének”, „reproduktív egészségének” jobbítása mellett, a „környezet védelme”, a nők szerepének növelése mellett a „helyi közigazgatásban”, a „részvételi demokrácia” és a „civil társadalom” erősítése mellett. 1989 után Közép Kelet Európa gyorsan megtanulta hogyan kell közhasznú „alapítványokat” létrehozni és hogyan gyakoroljanak nyomást anyagi támogatásért máshol székelő hasonló szervezetekre. Megszerezték a pályázati íráshoz, a költségvetés tervezéséhez, a beszámolók és jelentések írásához, valamint a külföldi ellenőrző bizottságok látogatásának lebonyolításához szükséges gyakorlatot. Mindezek egy teljesen új világban való eligazodásnak tűntek, ami írott és beszélt műfajok, terminológiák, interakciós konvenciók, és önigazolási stratégiák elsajátításával járt együtt. A Régióban 1989 után megjelenő feminista viták másik fontos terepét jelentették az NGO-kban folyó interakciók. A közép kelet európai nőmozgalmak nagy része az amerikai, nyugat európai, és nemzetközi szervezetek és alapítványok támogatása révén erősödött meg 1989-et követően.¹⁹

Különösen fontos szerepe van a helyi NGO vezetőknek, akik egyrészt a nemzetközi alapítványok előtt képviselik a régiót, másrészt a nemzetközi alapítványt képviselik a helyi tagok és választóik előtt. Bár ritkán gondolnak rájuk fordítóként, ezek a társadalmi szereplők gyakran találják magukat olyan nemzetek közötti és gyakran konfliktusos és ellentmondásos helyzetben, ami fordítói ügyességet kíván – a szó többféle értelmében. Ezek a több nyelven beszélő, iskolázott emberek kényes helyzetekben egymással összeegyeztethetővé tudták alakítani távoli alapítványok és a közép kelet európai NGO szervezetek elvárásait. Ennek során egyszerre többféle érdeket kell figyelembe venniük. Segíteniük kell abban, hogy a helyi érdekek a távoli pénzforrások számára is érthető nyelven fogalmazódjanak meg, s ezzel

¹⁹ Sampson (1996) élesen kritizálja ezt a jelenséget.

együtt meg kell próbálni módosítani is az NGO-k gyakorlatát, illetve az alapítványok prioritásait is, hogy összhangba hozzák azokat a helyi körülményekkel. Az ilyen közvetítő szerepben működők sokk effektusról ('whiplash') számolnak be. Egyik oldalon new yorki, brüsszeli és budapesti (a Soros Alapítvány egyik fontos székhelye) elegáns tárgyalótermekben próbálnak közvetíteni, ahol nemzetük, régiójuk „képviselésében” kell a problémákról beszélniük, másik oldalon pedig saját városuk (szerényebb) városházáján, klinikáin, irodáiban kell feltalálni magukat, ahol gyakorta nemzetközi pénzüzetek szofisztikált eszközeinek látják őket – amit gyanakvás és/vagy szíves fogadtatás övez.

Más helyzetekben ugyanakkor a közvetítők szinte semmilyen mediáló vagy fordító szerepet nem játszanak. Bár az NGO munkatársak új politikai műfajokat és konvenciókat sajátítottak el, mégsem sikerült végrehajtaniuk a támogatóik által kezdeményezett változásokat. Bulgáriai (Daskalová 2000) és romániai (Sampson 1996; Grunberg 2000) tanulmányok például arról számolnak be, hogy az NGO-k egyrészt pusztán munkahelyként szolgáltak az ott foglalkoztattak számára, másrészt *raison d'être*-ként szolgáltak az anyagi támogatást nyújtó ügynökségeknek. Néhány esetben az NGO támogatást elnyert, vagy a nemzetközi NGO-k feladatának elvégzésére megbízást kapott helyi szervezetek gyakorlatilag semmilyen kapcsolatban nem álltak a helyi önszerveződő mozgalmakkal. Ahelyett, hogy bármilyen formában együttműködtek volna célközönségükkel, a szervezetek központosították a politikai aktivitást, akár az államszocializmusban. Ilyenkor az NGO-k helyi szervezetei az államhoz igazodtak, a fővárosban koncentráltak, és az általuk megoldandó „probléma” megoldására kijelölt minisztériumok szerkezetét képezték le. Noha a jelenség meglehetősen elterjedt Közép Kelet Európában, koránt sem a Régió sajátja. Hasonló jelenségekről számoltak be, önkritikusan, a nyugat német feminista nőmozgalom tagjai is (Lang 1997).

Most inkább azt az esetet szeretném részletesebben ismertetni, amiben az NGO másfajta logikát követett, szofisztikáltan fordította „át” a gyakorlatokat és problémákat, s ennek eredményeként új helyi kontextust teremtett. Az *S.O.S. segélyvonalat* a családon belüli erőszak áldozatai számára hozták létre Belgrádban az 1990-es évek elején, a jugoszláv háborúk kezdetén. Mršević (2000) szerint olyan nők hozták létre, akik korábban Horvátországban már találkoztak hasonló szervezetekkel. A horvát aktivisták pedig korábbi németországi, belgiumi, és más nyugat-európai tanulmányaik során feminista szervezetekkel voltak kapcsolatban. A megkérdezett nők elmondták, hogy fellelkesedtek a családon belüli erőszakot fontos feminista feladatként kezelő gyakorlattól, s ezt próbálták átültetni hazai kontextusba. Vegyük észre, hogy a gyakorlatok átültetése nem egyetlen lépésben, hanem helyek láncolatán keresztül zajlott. A segélyvonal akkor válhatott valóra,

amikor a nyugati egyetemekről visszatérve, a belgrádi és a horvát nők kisebb összegeket kaptak (gyakran névtelenül) külföldi és otthoni barátaiktól és kollégáiktól. Sikerük, hogy meg tudták változtatni a feleségbántalmazás jelentését a „normális, bár sajnálatos családra tartozó jelenség”-ből a ’társadalmi jelenség’ jelentésre, legalább annyit köszönhet rádiós, televíziós és sajtókampányuknak, mint a boszniai háborúk nyomán nyilvánosságra került erőszak kiváltotta (nemzetközi) felháborodásnak.²⁰ A belgrádi segélyvonal példája szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a politikai gyakorlatok többszörös lépésben vándorolnak: története átkerült és részben megismétlődött Budapesten és Prágában, melyek mindegyike további inspirációt merített a másikról szóló hírekből.

A családon belüli erőszak újonnan bevezetett kategóriája szintén megtalálható a Régió politikai magazinjaiban és női magazinjaiban egyaránt. További újításokra teremtett alkalmat különféle írás- és publikációs gyakorlatokban. A magyar kiadványokat szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy a feleségverés, szexuális erőszak, abortusz, munkahelyi szexuális zaklatás, nemi erőszak, prostitúció és pornográfia problémája – ami 1989 előtt szinte teljesen hiányzott a médiából – egyre gyakrabban jelenik meg a rendszerváltozást követően a magyar populáris sajtóban. A megvizsgált sajtótermékek nézőpontja meglehetősen széles spektrumot fed le. Sok híradás olyan amerikai és nyugat európai magazinokból került átvételre, mint a *Cosmopolitan*, *Glamour*, *Stern* és *Seventeen* – gyakran csak minimális változtatással és engedély nélkül. Még azok a cikkek is, melyek nem szó szerint kerültek átvételre, követték az eredeti cikk műfaji konvencióit: valamilyen szenvedésről hírt adó pszeudo egyes szám első személyű felvezető összegzés, rövid interjúk hasonló „áldozatokkal”, amik orvos, pszichológus, vagy szociológus szakemberek reflexióival váltakoznak, amit mindvégig erkölcsi emelkedettség kísér.

Néhány cikk együtt érzően mutatta be az általuk női problémának nevezett jelenséget, támogatta a nők állampolgári és családi jogait, indirekt módon támogatta a férfiak és nők egyenlőségét a munkahelyen és az otthoni feladatokban, és ellenezte a szexuális és fizikai erőszakot. Más cikkek sokkal bonyolultabb és ambivalensebb álláspontra helyezkedtek. Ugyanakkor a „feminizmus” kifejezés alig fordul elő. A szó konkrét előfordulása nélkül, ezekben a cikkekben láthatjuk azt, ahogyan létrejön és reprodukálódik az az ironia, néha akár kényszerű megvetés, amivel többnyire ezeket a problémákat és magát a feminizmust is illetik. Jól szemlélteti ezt a jelenséget az a cikk, ami jól eső izgalommal, kedvtelve és elutasítóan számolt be azokról az egyetemista lányokról, akik tanulmányaik kiadásainak fedezetét tanulás

²⁰ A családon belüli erőszak sikeres elterjedésének történelmi okait, illetve az egyes problémák „jól utazó” jellemzőit Keck és Sikkink (1998) tárgyalja.

mellett végzett prostitúcióval keresik meg. Más alkalmakkor ugyanakkor a magazinok tartózkodtak a nők kigúnyolásától és helyette a férfi kiváltságokat gúnyolták a jól értesültek örömeivel, vagy csípős humorral, és az agresszív férfi viselkedést kísérő hagyományos reakciókat (íronia, rezignáltság) néha az új nőszervezetek akcióival kapcsolták össze. Véleményem szerint ez a fajta írásmód úgy tudja segíteni a családon belüli erőszak, a reprodukciós jogok, a prostitúció, vagy az anyasági segély köré szerveződő politikai mozgalmak létrejöttét, hogy közben nem köti azokat a stigmatizált „feminizmus”-hoz. Ezek a példák – NGO nőszervezetek, a családon belüli erőszak segélyhívó vonala, átalakuló média műfajok – a feminizmus inspirálta gyakorlatok, szervezetek és szövegek körforgását tanúsítják.

Utójára a különféle szervezetektől és NGO-któl elnyerhető ösztöndíjaknak és pályázatoknak a Régióból való kilépést előmozdító hatását vizsgálom. Ennek a további körforgásnak egyként részesei emberek – kutatók, újságírók, aktivisták – és az általam itt bemutatott fordítási folyamat következtében, valamint a régiók közötti hatalmi viszonyok különbségei következtében lényegesen átformálódott szövegek is. Nyugati kiadók, hírügynökségek, aktivista szervezetek és kutatóintézetek mindig a nyugat európai és amerikai piacokra és a Kelet Közép Európától messze eső politikai terepek kényes egyensúlyára tekintettel kérnek fel szerzőket tanulmányíráásra vagy választanak ki szövegeket fordításra. Ahogyan a magyarra fordítandó amerikai feminista szövegek kiválasztásánál szempont a magyar (leginkább budapesti) politikai érdek, ugyanígy működik a Közép Kelet Európából érkező szövegek kiválasztásának és recepciójának társadalmi és ideológiai vetülete. Közhelyszámba megy a Régióban, hogy a brüsszeli és washingtoni döntéshozók Közép Kelet Európa országairól alkotott képe részben azokon a diszkurzív kereteken nyugszik, amit a bürokraták és az üzletemberek a vezető lapokban olvasnak. Az újságírói gyakorlat ezért lényegesen befolyásolja nemcsak az EU bővítést, a kereskedelmi egyezményeket, tőkebefektetéseket, hanem a turista ipart is.

Az amerikai és nyugat európai média más geopolitikai régiókról alkotott image-alkotásának eszközeit számtalan kutatás részletesen elemezte már. Itt most ezért elég lesz, ha egy példán mutatom be, hogyan illeszkednek a Kelet Európából érkező történetek az általam itt felvázolt tágabb körforgásba. A fent említett Gal-Kligman projekt horvát és szerb résztvevői rendszeresen kifogásolták a jugoszláv háborúk USA-ban megjelent reprezentációinak gender aspektusát. Például azt, hogy az amerikai médiában a nők elleni nemi erőszakra szóló tudósítások rendre a primitív, elmaradott kelet európai régió barbarizmusának alátámasztását szolgálják (lásd erről Todorova [1997] áttekintését), vagy azt, hogy előre megjósolható módon, a természet adta áldozatát, a nőt megtámadó harcos férfi örökérvényű image-

nek megerősítését szolgálja csupán (pl. Stiglmyer 1994). A horvát és a szerb partnerek véleménye szerint az összhatás az, hogy a történetek standardizálódnak és kívül marad rajtuk az egyes nők által a Balkánon elszenvedett konkrét erőszak.

A projektben résztvevők közül azok, akik már jártak az USA-ban úgy vélték, hogy a különféle helyi politikai erők ennek a Balkán-képnek a segítségével vívták meg csatározásait. Az amerikai kritikusok sem késlekedtek megállapítani, hogy a Balkán kapzsi férfijáról szóló történet nem a férfi érdekében hangzik el, hanem az amerikai feministák között régóta zajló vitában résztvevők pozíciójának megerősítésére, akik azon vitáztak, hogy a szexualitás vajon „élvezetet vagy veszélyt” jelent-e a nő számára, s hogy vajon a férfi szexualitás szükségképp erőszakos-e, ahol a nő elkerülhetetlenül az áldozat szerepére kárhozthatik. A kritikusok nem az erőszak tényét tagadták, hanem azt a módot, ahogyan a róla szóló történetek az amerikai kontextusba bekerültek, azt hogy közvetlen összefüggésbe hozták esszenciálisan elgondolt nemzet és nemiség fogalmakkal. Cikkem témájával összhangban azt kellene a továbbiakban megvizsgálni, hogyan mondják tovább, fordítják „át” a bűncselekmények helyszínén elmondott történeteket a média-riportokban, amelyek aztán újabb kontextusokba ágyazódnak be világszerte.

Érvelésem logikájából következik, hogy a tudományos munkák fontos részét alkotják ennek a körforgásnak. Így ez a szöveg maga is – azzal, hogy közép kelet európai nők image-t rajzolja fel, a feminizmusról és a lefordított amerikai feminista szövegekről megfogalmazott különböző véleményeket idéz és fordít le – részévé válik az ilyen diszkurzusok további körforgásának.

Konklúzió

Mint azt kutatók megállapították, a társadalmi mozgalmak általában társadalmi elismerésért és újraelosztásért folynak. Ezek mentén az alapkategóriák mentén fogalmazzák meg és legitimizálják változó céljaikat. A legitimizálás formáinak legkiválóbb szemléltetésére a lefordított, átmozgatott és új politikai környezetben továbbértelmezett szövegek szolgálhatnak. Természetesen az, hogy a legitimizálás adott formája hogyan működik bármilyen közegben, számtalan nem-diszkurzív tényezőtől függ, mint ahogyan azt számtalan magyar példa is szemléltette. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a körforgás folyamatát, ha meg akarjuk érteni, hogy miként válnak bizonyos érvek adott közegben meggyőzővé, míg másokban nem, vagy, hogy bizonyos érvek miért terjednek el széles körben, s nyújtanak új önértelmezési módokat, eszközöket politikai célok megfogalmazásához, s

miként hoznak létre határokon átnyúló politikai szövetségeket. A feminizmus utazó beszédmódként történő tanulmányozása lehetővé teszi, hogy összetettebb módon elemezzük a Közép Kelet Európában annyira égető „félreértéseket” és „előítéleteket”, melyek természetesen más országok és régiók aktivistáinak kommunikációjára is jellemzők.

Ebben a tanulmányban az volt a célom, hogy a társadalmi mozgalmak olyan megközelítési módjára tegyek javaslatot, ami a nyelvészetileg pontos elemzés segítségével problematizálja az „eszmék” globalizációjának felfogását. Ez a megközelítési mód a (diszkurzus-tömbökként definiált, írott formában vagy a tömegkommunikáció eszközeivel terjesztett) szövegek vándorlásának pontos nyomon követésén alapszik, azt vizsgálja, hogy a szövegek miként (re)kontextualizálódnak különböző politikai és kulturális kontextusokban, melyek maguk is átalakulnak e folyamat során. Ahelyett, hogy a politikai eszmék eredetét kutatnánk, abból az alapfeltevéseből indultam ki, hogy az „eredet” többszörös, és az adott közegben aktivizálódó szövegváltozat már létező politikai viták közegében alakul. Következésképp a szövegmozgás egyik fontos velejárója, hogy az intertextualitás egyfajta szociokulturális folytonosságot vagy áttörést eredményez. Ugyanakkor, a helyi/idegen többszörös distinkciók következtében, politikai szubjektum kategóriákat is létrehoz, amik további politikai viták és mozgalmak középpontjában állhatnak. A szövegek mozgása nem kell, hogy megegyezzen ismertebb „áramlatok”, például a tőke, a fogyasztási cikkek, vagy az emberek nemzetközi körforgásának irányával és sebességével. Nem is úgy játszódik le, ahogyan azt a migráció és a kommercializálódás folyamatát elemző klasszikus tanulmányok az emberek és tárgyak mozgásának leírásakor állítják, hanem a fordításon alapuló intézményes és gyakorlati tevékenységek révén megy végbe. A fordítás a szöveg körforgásának egyik mozzanata. Összetett jelenség. Sajátos társadalmi viszonyok és nyelvvideológiák jellemzik. A viták kontextusát és a politikai szubjektumokat és a további cselekvés lehetőségét kitermelő sajátos szemiotikai folyamatok rendszere.

Fordította Barát Erzsébet (Szegedi Tudományegyetem)

Felhasznált irodalom

- Acsády, J. 1997. „A huszadik század asszonya – A századforduló magyar feminizmusának nőképe.” In Nagy Bea, S. Sárdy Margit (szerk.). *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetekben*. Debrecen: Csokonai, 243-253.

- Anderson, B. 1991 [1983]. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised and enlarged edition). London: Verso.
- Appadurai, A. 1996. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, M. 1981. „Discourse in the novel.” In M. Holquist (szerk.). *The dialogic imagination: Four essays*. Austin: University of Texas Press, 259-422.
- Bauman, R. & L. C. Briggs. 1990. „Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life.” *Annual Review of Anthropology* 19: 59-88.
- Benjamin, W. 1968 [1923]. „The Task of the Translator.” In H. Zohn (ford. és szerk.). *Illuminations*. New York: Harcourt & Brace, 69-82.
- Cott, F. N. 1987. *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven: Yale University Press.
- Daskalová, K. 2000. „Women's problems, women's discourses in Bulgaria.” In S. Gal & G. Kligman (szerk.). *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life After Socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 337-69.
- Derrida, J. 1977. „Signature Event Context.” In *Limited Inc.* Evanston, IL: Northwestern University Press, 1-24.
- Einhorn, B. 1992. *Cinderella Goes to the Market*. London: Verso.
- Fábri, A. 1999. *A ő hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777-1865*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Fassin, E. 1999. „The Purloined Gender: American Feminism in a French Mirror.” *French Historical Studies*. (22)1: 113-38.
- Ferge, Zs. 1997. „The 'Old Left' and the 'New Right.'” *Czech Sociological Review*. 5(2): 159-78.
- Ferree, M. M. 1995. „Patriarchies and Feminisms. Two Women's Movements in Postunification Germany.” *Social Politics*. 2(1): 10-24.
- Fodor, É. 1997. *Power, patriarchy, and paternalism: an examination of the gendered nature of state socialist authority*. PhD Dissertation. Los Angeles: University of California.
- Funk, N. & M. Mueller (szerk.). 1993. *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge.

- Gal, S. 1997. „Feminism and Civil Society.” In J. Scott, K. Caplan and D. Keates (eds.). *Transitions, Environments, Translation*. New York: Routledge, 30-45.
- Gal, S. 1991. „Bartók's funeral: representations of Europe in Hungarian political rhetoric.” *American Ethnologist* 18: 440–458.
- Gal, S. & J. T. Irvine. 1995. „The boundaries of languages and disciplines: How ideologies construct difference.” *Social Research*. 62(4): 967-1001.
- Gal, S. & G. Kligman. 2000a. *The Politics of Gender after Socialism. A Comparative-Historical Essay*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gal, S. & G. Kligman (eds.). 2000b. *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life After Socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Grewal, I. & C. Kaplan (eds.). 1994. *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Grunberg, L. 2000. „Women's NGO sin Romania.” In Gal & Kligman (szerk.). 2000b, 307-36.
- Haraszti, M. 1987. *The Velvet Prison*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Havelková, 1997. „Transitory and persistent differences: Feminism east and west.” In Scott et al. (szerk.) 1997, 56-64.
- Heitlinger, A. (szerk.). 1999. *Émigré Feminism: Transnational Perspectives*. Toronto: University of Toronto Press.
- Hobson, B. & M. Lindholm. 1997. „Collective Identities, Women's Power Resources, and the Making of Welfare States.” *Theory and Society* 26: 475–508.
- Irvine, J. T. 1996. „Shadow Conversations: The Indeterminacy of Participants Roles.” In M. Silverstein and G. Urban (szerk.), 131-59.
- Jayawardena, K. 1986. *Feminism and Nationalism in the Third World*. London: Zed Books.
- Keck, M. & K. Sikkink. 1998. *Activists beyond Borders: Transnational Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Kligman, G. 1998. *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley, CA: UCLA Press.
- Kovács, M. 1994. „A magyar feminizmus korszakfordulója.” *Café Babel*. 14(1-2): 179-84.
- Koven, S. & S. Michel 1993. „Womanly Duties: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States in France, Germany, Great Britain and the United States, 1880-1920.” *American Historical Review*. 4: 1076-108.
- Lee, B. 2001. „Circulating the People.” In Gal, S. & K. Wolards (szerk.) *Language and Publics; the Making of Authority*. Manchester: St. Jerome Press, 164-81.
- Lefevere, A. (szerk.). 1992. *Translation, History, Culture. A Sourcebook*. London and New York: Routledge.
- Lengyel, L. 1998. „Levél a sajtószabadságról.” In M. Vásárhelyi, G. Halmi (szerk.) *A nyilvánosság rendszerváltása*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 35-40.
- Marody, M. 1993. „Why Am I not a Feminist: Some Remarks on the Problem of Gender Identity in the United States and Poland.” *Social Research* 60(4): 853-64.
- Moghadam, V. 1994. „Introduction: Women and identity politics in theoretical and comparative perspective. V.” In Moghadam (szerk.). *Identity Politics and Women: Cultural Reassertions and Feminisms in International Perspective*. Boulder, CO: Westview Press, 3-26.
- Mohanty, T., N. Russo & L. Torres (szerk.). 1991. *Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington, In.: Indiana University Press.
- Mršević, Z. 2000. „Belgrade's SOS Hotline for Women and Children Victims of Violence.” In Gal & Kligman (szerk.) 2000b, 370-92.
- Mueller, C. & M. Katzenstein (szerk.). 1987. *The Women's Movements of the United States and Western Europe*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Neményi, M. 1994. „A kötelező heteroszexualitástól a kötelező feminizmusig.” *Café Babel* 14(1-2): 163-70.
- Phillips, A. 1991. *Engendering Democracy*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press.
- Rupp, L. & V. Taylor 1999. „Forging Feminist Identity in an International Movement: A. Collective Identity Approach to Feminism.” *Signs* (2)2: 363-386.

- Said, E. 1983. „Travelling Theory.” In E. Said (szerk.) *The World, the Text, and the Critic*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 224-47.
- Sampson, S. 1996. „The Social Life of Projects. Importing Civil Society in Albania.” In C. Hann and E. Dunn (szerk.) *Civil Society: Challenging Western Models*
- Sampson 1996. Boulder, CO: Westview Press. 159-78.
- Scott, J. 1996. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Scott, J. 1988. *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Scott, J. K. Caplan and D. Keates (szerk.). 1997. *Transitions, Environments, Translation*. New York: Routledge.
- Šiklová, J. 1997. „Feminism and the Roots of Apathy in the Czech Republic.” *Social Research* 64(2): 258-80.
- Silverstein, M. & G. Urban (szerk.). 1996. *Natural Histories of Discourse*. Chicago: University of Chicago Press.
- Silverstein, M. 2000. „Translation, Transduction, Transformation.” Unpublished manuscript. Presented at a conference on translation in Germany.
- Snitow, A. 1995. „Feminist Futures in the Former East Bloc.” In M. Blagojevic *et al.* (szerk.) *What Can We Do For Ourselves? East-European Feminist Conference*. Belgrade: Center for Women’s Studies, Research and Communication, pp.141-155.
- Stiglmyer, A. (szerk.). 1994. *Mass Rape: The war against women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln, NB: University of Nebraska Press.
- Szalai, J. 2000. „From informal labor to paid occupations. Marketization form below in the Hungarian women’s work.” In Gal & Kligman (eds.) 2000b, 200-24.
- Todorova, M. 1997. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Tsing, A. L. 1997. „Transitions and Translations.” In J. Scott et al. (szerk.) 253-72.
- Vásárhelyi, M. 1998. „Újságírói autonómia és sajtószabadság.” In Vásárhelyi & Halmai (szerk.) 303-316.

- Venuti, L. 1995. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge.
- Watson, P. 1997. „Civil Society and the Politics of Difference in Eastern Europe.” In J. Scott et al. (szerk.) 21-29.